

Szimmetriák és közös tendenciák

Statisztika és jövőkutatás 2019-ben

Kiss Endre

Ha hivatalos vagy egyenesen protokolláris alkalom teremtette is meg a statisztika és a jövőkutatás, mint két tudomány közös vonásainak elemzését, a kihívás kivételesen izgalmas, hiszen ha a tudományok, s ezen belül is elsősorban a társadalomtudomány valóságos *cselekvésorientáló* helyzetét, annak eltérő lehetőségeit tudatosítjuk, hamar nyilvánvalóvá kell válnia, hogy mind a *statisztika*, mind a *jövőkutatás tudománya* kivételesen is élen jár ebben a funkcióban.

A társadalmi cselekvés orientációjának szempontja nem az egyetlen mérce vagy kritérium egy-egy tudomány általános jellemzésekor, mégis nemcsak a mindenkori konkrét helyzetben, de a maga absztraktságában is mélyen meghatározó tulajdonságról van szó. Alapjai egy *társadalomontológiában* vannak lefektetve, *minden társadalmi lét* (lehetőleg) ideológiáktól független, állandónak tekinthető meghatározásainak együttesében. Egyszerűbben szólva, nem szabad a cselekvésorientáció fogalmának felmerülésekor elsősorban a tudatos befolyásolásra gondolni, sokkal lényegesebb ennél a *strukturális pozíció*, a *magától értetődő*, az *evidens* hatások számolatlan lehetősége.

Másképpen *társadalmi tény* egy nyilvánossá váló statisztikai adatsor és egy, a nyilvánosság küszöbét ugyancsak átlépő, a jövőre irányuló prognózis. Abban azonban nagyon is megegyeznek, hogy már a nyilvánosságra kerülés pillanatától kezdve erőteljesen orientálják a társadalmi cselekvést. Ez a funkció magából a társadalmi létből nő ki. Mind a statisztikai adatsor, mint a jövőkutatási prognózis kvázi-tényekként, s így kvázi-valóságként

jelenik meg. Mindkét helyzet tehát kvázi-tényeket, konstruált, illetve rekonstruált valóságokat jelenít meg, amelyek értéke (egyenesen *ritkaság-értéke*) éppen abban áll, hogy egy ilyen tudatos, módszeres és célra irányuló tevékenység nélkül ezek a tények nem is léteznének. *Kikényszerítő erejük* ebben a különlegességben van, hiszen a cselekvés terében nagy kockázatot vállal az, aki ezeket a kvázi-tényeket figyelmen kívül hagyja, így vagy úgy, de utólag még felelősségre is lehet vonni.

Már elméleti megközelítésben is *különbséget* kell tenni e kikényszerítő erő két dimenziója között. Mivel az a társadalmi nyilvánosság médiumában érvényesül, a nyilvánosság szerkezete, egyenlő vagy nem-egyenlő esélyei, zavartalan vagy torz karaktere nagyon is alakítják e kikényszerítő erő aktuális érvényesülését. A másik dimenziót azonban még e nehézségek alól is tehermentesíthetjük, s nem is azért, mert esetleg naívak lennénk, de azért, mert ez a kikényszerítő mélyen bele van kódolva a társadalmi lét szerkezeteibe, szélsőséges esetben még nyilvános kommunikáció nélkül is képes tájékozódni (olyan társadalmak is tisztában lehetnek helyzetükkel, amelyek nem kommunikálhatnak nyilvánosan). A kommunikációelméleti és – történeti részleteket nem érinthetjük, miközben figyelemreméltó és egy irányba mutató tapasztalattal rendelkezünk arra nézve is, hogy ez a kikényszerítő erő akkor is érvényesül. Emiatt megértünk mindenkit, aki felpanaszolja a legkülönfélébb médiaegyenlőtlenségekből származó dilemmákat (a közelmúlt egy magyar teoretikusa például találóan „médiaszegénység”-ről beszélt), miközben éppen emiatt gondoljuk azt is, hogy még a teljhatalmúnak gondolt média hatalma is igen csak korlátozott és a „túlhatalom” állandó verklizése még kontraproduktív is lehet.

Ebben az alaphelyzetben benne rejlik egy sor *származtatott* és *járulékos*, önmagukban azonban ugyancsak igen releváns probléma. A statisztika és a jövőkutatás szerves és eredendő

kikényszerítő ereje alapesetben nem jelent önálló etikai- és felelősségproblémákat e tudományok számára. E tudományok egyes produktumainak meg kell felelniük a tudományos módszer és igazság kritériumainak. De a tudományos igazság sokszoros és sokféle társadalmi hatása (amelynek a szóban forgó kikényszerítő erő a mindenkori eredője) hamar felveti a járulékos vagy szekundér etikai kérdéseket, az ú.n. *szakértői etika* problémáját (a szakértő ítélt, de nem felelős), a tudományos eredmény egyértelműségének, a társadalmi érdekek elengedhetetlen kizárásának kérdéseit, miközben a hetvenes évek tudományfilozófiája, s persze, jóval korábban már a tudásszociológia számos válfaja is a legkorrektebb tudományos vizsgálat esetleges rejtett és öntudatlan értékvonatkoztatásait is felszínre hozta. Adott helyzetekben már a tudományos témaválasztás is vonzhat érték-következményeket, különösen akkor, ha ezeket az értékvonatkoztatásokat abban a két alaphelyzetben vizsgáljuk, amelyek meghatározóak: ki az, aki végül is dönt az egyes kutatási témákról, s mennyire független a tudomány a maga valóságos finanszírozásában.

A statisztika helyzete ebben a szimbolikus összehasonlításban kedvezőbb, mint a jövőkutatásé, e terület kikényszerítő ereje *definíció szerint* inkább a tényekben, mint az értelmezésekben és az értékítéletekben van, ez a jövőkutatás esetében természetesen többé-kevésbé el is tolódhat.

Egy következő aszimmetrikus viszony rajzolódik ki a statisztika és a jövőkutatás között abban a viszonylatban, hogy a statisztika (látszólag) inkább partikuláris és részleges produktumokat dolgoz ki, hiszen (eltekintve most a források állandó problémájától) részlegesebb objektumok és tárgyak viszonylatait rögzíti (ennek természetesen nem kell mindig így lennie), miközben átfogóbb, sőt, akár univerzális eredményei is éppen a további interpretációkra való rászorultság állapota miatt eredendően

részlegesnek tűnhetnek. A jövő kutatás pedig, ha el is szánja magát, hogy partikuláris vagy részleges objektumok, intézmények vagy más tárgyak jövőjével foglalkozzék, kényszerűen akkor is univerzális, amikor nem akar az lenni, hiszen egy-egy ilyen részleges szubjektum jövőjét eleve célszerűbb egy univerzális képen *belül* (és egy ilyen kép megalkotása *után*) megrajzolni, mint „alulról”. Egy nagyvállalat jövőképéből nehezebb következtetnie a gazdaság jövőjére, mint megfordítva (paradoxon, hogy a konjunktúrakutatásban élnek ilyen módszerrel). A fenti aszimmetria természetesen nagyon is relatív, fontosságát azonban az is aláhúzza, hogy ez is a két tudomány szoros egymásra utaltságára utal.

További meghatározó találkozás a két tudomány között az *időhöz* való, látszólag igen filozofikus, valójában azonban alapvetően valóságos viszonyban mutatható ki. E két tudomány mintegy megosztózik az idő sajátos dimenzióin, amely a mindenkori jelenben realizálódik a múlt és jövő közötti permanens átmenet mozgásában. Egyik tudomány sincs otthon a jelenben.

A statisztika produktumában az a jelen a tárgy, amelyben a megszületés pillanatától először jelenik meg a múlt. Ezért a statisztika a legújabb, a legaktuálisabb, a „legfrissebb” múlt, és e vonásának nagy gyakorlati fontossága is van. A statisztika az a jelen, ami már éppen nem létezik, a lehető legújabb múlt-változat. De a jövő kutatás sem él benne természetes módon az időben. A jövőről bizonyított (bizonyítható) kijelentéseket nem lehet felállítani. A jövő kutatás kész produktuma eleve se nem hamis, se nem igaz, ebben nemcsak általában tér el a tudományok iránt megfogalmazott elvárásoktól, de döntően eltér éppen a statisztikától is, amelynek saját „igazság”-tartalma alapfeltétel. Igazzá vagy hamissá csak akkor válik egy ilyen produktum, ha a kutatásban megadott haladék letelik és össze lehet hasonlítani a prognózist a valósággal.

Visszatérve az időhöz való viszonyra, voltaképpen mindkét tudománynak a jelenben való létmódja különös: a statisztika a *legújabb múlt*, a jövőkutatás a *legkorábbi jövő* (azzal kiegészítve, hogy definíció szerint ez a jövő sem lehet bizonyos).

Bizonyos „felfüggesztett” állapotként lehetne ezt közösen jellemezni (jóllehet annak konkrét meghatározottságai eltérnek egymástól), a statisztika produktuma kilép az időből, a jövőkutatás produktuma még nem lép be, mindkettőnek újabb közvetítőkre van szüksége, hogy realizálják a bennük potenciálisan benne szunnyadó kikényszerítő erőt.

A jövőkutatás alapvető hármassága (linearitás – szelekció – kockázat) a statisztika adatainak ideáltipikus linearitására alapul, általában a társadalomtudományos empíria –és a statisztika kapcsolata sokszor sokkal közvetlenebb, mint azt a nap gyakorlatban gondolni lehet. Kicsit esszéisztikusnak tűnhet, ha a „minden statisztika”-tézisét fogalmazzuk meg, de ha valaki például megszámolná, hogy hány beszélgetés kezdődik a világ televízióiban azzal: „a lakosság x százaléka gondolja úgy”, vagy a „külkereskedelmi mérleg x százalékkal csökkent”, nagyon is elcsodálkoznánk, hogy milyen mélyen épül be a statisztika akár a legtriviálisabb közbeszédbe is.

A jövőkutatás kiinduló szükséglete az adatok, jelenségek valamelyes rendezett linearitása, extrapolálhatósága, trenddé alakíthatósága. Ebben is találkozik a két tudomány. Egy ilyen adatsor a statisztika oldaláról a „legfrissebb” múlt, a jövőkutatás oldaláról a „legkorábbi” jövő.

Ez a legabsztraktabb formában is igaz, de más, áthatások, közelítések is lehetségesek, az egymásra hangoltság komplexebb eseteit sem lehet kizárni. Amire a statisztika adatgyűjtése irányul

(ez előzetes döntés) befolyásolhatja a jövőkutatás trendjeit, de arra is volt példa, hogy közgazdász, jövőkutatási vagy más társadalomkutató indítsa el magát a statisztikai vizsgálatot.

Ez *aszimmetrikus egymásrautaltság*. Azt, „linearitás”-nak, az események „linearitásába való bekapcsolódás lehetőségé”-nek nevezünk, a statisztika teremti meg. Hajlanánk arra, hogy némi nagyvonalúsággal a statisztikát jóval parttalanabbnak fogjuk fel, mint ami szokásos. Ebben az esetben szinte minden a statisztikán alapul, amit a jövőkutatás (és más társadalomtudományok is, nem beszélve a politikai közbeszédéről) kiindulópontnak tekinthetnek.

Az aszimmetrikus egymásrautaltság másik oldala, hogy a statisztikai kutatások, mérések körvonalainak kialakítása, azok konkrét megtervezése mindenképpen tartalmaz olyan „anticipációkat”, amelyek a vizsgálathoz képesti jövőre utalnak. Az, hogy ezeket a súlypontokat ki határozza meg, sokféleképpen kerülhet eldöntésre, de akár még közgazdasági vagy éppen jövőkutatási megfontolások is szerepet játszhatnak abban, ilyen fejezet volt Péter György elnöksége a *Statisztikai Hivatalban*, amit még az a mozzanat is teoretikus és történeti érdekességűvé avathat, hogy az emlékezet szerint Péter őszinte híve volt a tervgazdaságnak, és ebből a perspektívából kötötte össze a statisztikát és a jövőt (a reálközgazdaságon át, természetesen).

A jelen folyamatokból eredő spontán hasonlóság a statisztika és a jövőkutatás között a növekvő *jelenorientáltság*, a még aktuálisnak tekinthető jelen *közvetett*, sőt, néhol *közvetlen* súlyának megnövekedése. Ez is bizonyos mértékű szimmetriához vezethet, jóllehet az a két tudományterületen csak más karakterű változásokban nyilvánulhat meg (s mind a két területen nem is egy, de több formában is alakot ölt).

A statisztikában elsősorban az ú.n. *adatbányászat* jelenségét emelnénk ki, amely közvetlenül a technológiai-civilizációs változások következményének tűnik (digitalizáció, informatika), ugyanolyan nyilvánvalósággal azonban mélyebb változásoknak, így például a társadalmi folyamatok felgyorsulásának, komplexebbé válásának, s ezen át természetesen magának a *globalizációnak* is a következménye. Nem kevésbé drámai, ha nem is irreverzibilis vagy nem is kizárólagossághoz vezető elmozdulás a jövőkutatásban ugyancsak a *globalizáció* fokozatosan felismert ténytudósága és egyre konkrétan kutató sajátosságainak reflektálása. Vannak bőségesen a jelen jövőkutatásában a globalizáció felismerésétől viszonylag független elemek is, mégis a jövőt itt is közeledik a jelenhez. *Poszítívan* ez azt jelenti, hogy a globalizáció idő- és térviszonyai új áthatásokat hoznak létre jelen és jövő között, amit a jövőkutatásnak (ha nem is kizárólagosan vagy éppen „követő jelleggel”) tudomásul kell vennie. *Negatívan* ez azt jelenti, hogy az ókortól a huszadik századik érvényben lévő többé-kevésbé abszolútnak tekintett erős elválasztó vonal jelen és jövő között elhalványul. A jövőkutató nem dőlhet kényelmesen hátra karosszékében, és nem függesztheti tekintetét a távoli jövők valamelyik kiválasztott síkjára, hogy nyugodt utópizmussal akár még szembe is állíthassa a jobb a jövőt az elviselhetetlen jelennel. Ez nem az egyetlen oka az utópikus gondolkodás lehanyaglásának (hiszen az időben is jóval megelőzi ezt a helyzetet), és az is bizonyos, hogy az utópia marginalizálódása hatalmas deficit, és sok káros tendencia indult ki belőle már eddig is, de a jelen és jövő horizontjainak növekvő egymásba nyílása megkerülhetetlen tény.

Egyaránt jellemzi a statisztikát és a jövőkutatást egy bizonyos *tárgyvesztés* (Objektverlust). Ez valóban sajátos változás (az állandó változások tengerében), s semmiképpen sem válság a kifejezés hagyományos értelmében. Ezt a fontos fogalmat számos tudományban alkalmazzák eredménnyel, így a

pszichológiában vagy az irodalomelméletben is. Különös és más eszközökkel alig kifejezhető viszonyt fogalmaz meg, azt, amikor egy szubjektum bármely okból éppen azt a tárgyat (objektumot) veszíti el, amire érdemileg vonatkoztatja önmagát, saját tevékenységének eredőjét, ami addigi céltételezéseinek és értelemadásának centruma volt. Egy ilyen veszteség különleges (és egyben különlegesen új) helyzeteket teremt.

Egy ilyen *Objektverlust* mindenképpen hasonlóképpen érinti a statisztikát és a jövőkutatókat, elsősorban addigi „normáltudományos” identitásukban. Első megközelítésben a tények megközelítésének válságáról lehet szó, amelynek már a kezdetekben számos párhuzamos és eltérő oka van, amelyek között az elemzésnek kell differenciálnia és a teljesség ebben a kérdésben inkább csak álmot, mint valóságot.

A *statisztikában* (e sorok szerzőjének szakmán kívüli perspektívájából kiindulva) ezt az adatszolgáltatás válságában lehetne megpillantanunk. E jelenség mögött egyképpen meghúzódna a politikai akarat, az anyagi források és a társadalmi magatartás elemei (miközben a „privatizált” adatfeltárás problémája nem kisebb súlyú, bár teljesen legitim – évtizedek óta legitim és legális gyakorlat privát cégek hiteles adatgyűjtése, amelyek nagyszerű feldolgozása rögtön el is tűnik egy páncélszekrényben, és sem a társadalom, sem a további kutatás számára nem válik már hozzáférhetővé).

A jövőkutatásban ilyen *Objektverlust* lehet éppen a normáltudományosság lehetőségeihez mérten a létfontosságú tények nem-ismerete, illetve az ilyenek megközelíthetetlenlensége. Ez ugyan nem teljesen új és precedens nélküli jelenség, jelenünkben mégis kritikus méreteket ölt. Ez a mozzanat könnyen kapcsolatba hozható a globalizáció sokkal bonyolultabb és kiterjedtebb aktoriális szerkezetével, mint amilyen a megelőző

kor aktoriális szerkezete volt. Éppen a legfontosabb aktorok körül alakulnak ezek a „legfontosabb” tények, amelyek – *éppen, mint tények és nem mint hallomások* – napjainkban a kutatás számára gyakorlatilag megközelíthetetlenek. S ez nemcsak a folyamatok spontánnak nevezhető mutációjából származik, de a jog és a politika szabályozásának következménye is, a személyiségi jogok, a nyelvszabályozás, a nyilvános kommunikáció diktátum-karaktere („húsz percünk van, még három kérdést lehet feltenni”). Esszészzerű megközelítésben ez azt jelenti a jövőkutatás számára, hogy nem kerül abba a helyzetbe, hogy akár még a jelen-jövő-szerkezet új körülményei között is szolid prognózisokat hozhasson létre.

Vannak olyan *létező* tények a statisztika és a jövőkutatás számára, *amelyek nem léteznek* (ugyancsak a statisztika és a jövőkutatás számára).

A politika terrénumánál maradva, aligha volt olyan korrekt *jövőkutató*, aki tudott volna arról, hogy a szovjet főtitkár 1983-ban figyelmeztette az Egyesült Államok nagykövetét, miközben a nyolcvanas éveket a szembenállás legveszélyesebb korszakának nevezte a kubai válság óta. Ami a *statisztikát* illeti (ismét a külső perspektívából szólva), nagyon javasolnám, hogy szerveződjön egy olyan projekt az 1989 utáni magyar nyomtatott sajtó vizsgálatában, amely kizárólag azokat a közleményeket gyűjti össze és osztályozza, amelyekben - bármely politikai ciklusban – a felelős politikus azt válaszolja, hogy a feltett „igen közérdekű” kérdésre nem áll rendelkezésére kutatásokon vagy szisztematikus felméréseken alapuló adat.

A két tudomány folyamatos eredményeinek méltatása nem lehet a kísérlet feladata. Mindkét tudományt igen közelről érintik azok a hatalmas átalakulási folyamatok, amelyeket elsősorban globalizáció, a mediatizáció és a digitalizáció hoz magával az

1989-utáni világban, amelye a posztkommunista neoliberalizmus sok konkrét változatban érvényesülő hegemoniája jellemző.

Ha valamire, erre a helyzetre (gondoljuk: mindkét tudomány számára) az a jellemző, hogy a nagy *kihívások* nagy reményeket és *lehetőségeket* is jelentenek.

A nagy kihívások legnagyobbja éppen az, ami az egész társadalmat a maga totalitásában is érinti az 1989 utáni világban. A globalizáció a *modernitás dialektikája*, s itt a dialektika azt jelenti, hogy ugrás, olyan mutáció, ami hirtelen a normális nagyságrendű folyamatokból mindennél nagyobb hatalmas folyamatokat teremt (aminek következménye, hogy azok ellenőrzése és irányítása hirtelen kikerül a „normál”-tevékenységek megszokott és legitim hatósugarából). Ilyen ugrás a nemzetközi adósságválság, az Internet világa, a klímaválság vagy éppen maga a globalizáció. Túlságosan hatalmas méretű folyamatok ahhoz, hogy irányítani vagy ellenőrizni lehessen azokat.

Minden, csak nem csoda, ha ezek hatása megjelenik a statisztika és a jövő kutatás területein is, miközben ezek között a körülmények között az elvárások bizonyos értelemben még meg is nőttek, hiszen bármely konkrét tézis bizonyításának terhe, egy-egy prognózis mellé az „oda vezető út” konkrét felmutatása („akkor mondd meg, mi a teendő”) ilyen nagyságrendű folyamatok feltárásakor még külön is a kutatót terheli.

Ez is valódi paradoxon: *a produktív kutatások tere szűkül, a módszertani pedantéria tere növekszik*, ami önmagában még nem is lenne probléma. Maga ez az összefüggés *defenzív* és *mentegetőző* helyzetbe a kutatót.

A remények és lehetőségek terében nagyon is felértékelődik a *motiváció*, az akarat, az elszántság kérdésköre, még pedig nem is

megszokott értelemben, ami a szolid mindennapi kutatómunka alátámasztására szolgáló lelki beállítódás. A jövővel foglalkozó tudományokban mintha hiányozna az az ideális faktor, a lelkesedés, ami ennek a területnek kijár. Ez döntő változás lehet, ha érthető is.

A lelkesedés és a hit hiánya kétélű dolog. Az utópiák számos ok következtében elhalványodnak, és kreatív energiaként nem segítik a jövőkutatókat. De ennek az összefüggésnek a reális térben még van egy másik oldala is. Nincsen utópiamentes tér, ha nincsenek pozitívak, jönnek a negatívak. Nincsenek „utópiák”, de „negatív utópiák” nagyon is vannak. A történelemben itt sincsenek üres terek. Ha nincs előremozgató erő, máris benyomulnak a helyzet új haszonélvezői.

Se szeri-se száma a negatív utópiáknak, amelyekkel az olvasóból ma is szent borzongásokat válthat ki egy kutató, mindazonáltal *egy negatív jövőkutató talán még elkerülhető.*

Ebből a morbid fejlődésből már adott ízelítőt a kiváló Aldous Huxley, a *Szép új világ* szerzője. 1945 után kis könyvben foglalja össze, hogy mi vált valóra harmincas években írt nagy művének negatív utópiájából. Adott példát a kiváló Orwell, akinek nagyszerű műve egy középszintű antikommunizmus Bibliája lett. Adott példát a kiváló, Amerikába emigrált német filmrendező, Fritz Lang, akinek remek *Metropolis*a Hitlert ejtette rabul. S adott példát Herman Kahn, aki a világot a nagyhatalmak rejtett világháborújaként írta le (s nem felejtette el, hogy a háborúban álló társadalom ellátására képes teljes költségvetést követelje alig egy évtizeddel a II. Világháború befejezése után).

